



چارچوبی برای ارزیابی اثرات گردشگری بر معیشت پایدار روستایی

کاروان شانازی^۱، موسی اعظمی^۲

چکیده

گردشگری به طور فزاینده‌ای با مسئله‌ی فقر و معیشت مردم در کشورهای در حال توسعه دارای پیوند مستقیم بوده و به عنوان یک صنعت، رویکردی جدید جهت توسعه اقتصادی و اجتماعی و محیطی جوامع می‌باشد. این عامل در مناطق روستایی در ابعاد مختلف تاثیرگذار است. در بعد اقتصادی گامی در جهت کاهش فقر با توسعه مراکز اشتغال کوچک، افزایش و تغییر شکل منابع در معرض خطر به سمت منابع پر بازده و همراه با سودمندی و توزیع درآمد بر می‌دارد و در بعد اجتماعی نیز باعث کارافرینی و جلوگیری از مهاجرت، ارتباطات بیشتر روستائیان با سایر جوامع و فرهنگ‌های متنوع و شناساندن هویت محلی و رفاه و نهایتاً ایجاد توسعه پایدار روستایی می‌گردد. چارچوب معیشت پایدار گردشگری محور، یکی از رویکردهای تحلیلی جدید در توسعه روستایی است که برای بررسی کاهش فقر و بهبود درآمد مردم محلی مورد توجه قرار گرفته است. دستیابی به چارچوبی برای ارزیابی اثرات مختلف گردشگری روستایی بر زندگی مردم یک ضرورت مسلم است لذا این تحقیق درصدد تعیین چارچوبی مناسب برای ارزیابی اثرات گردشگری در معیشت پایدار می‌باشد. روش گردآوری اطلاعات این تحقیق عمدتاً کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که گردشگری در ابعاد مختلف کم و بیش می‌تواند نقش موثری در معیشت پایدار روستائیان ایفا کند و از جمله مهمترین ان ابعاد مختلف سرمایه‌ها شامل اقتصادی، انسانی، طبیعی و نهادی می‌باشد. این سرمایه‌ها تحت تاثیر عوامل مختلف بوده و آسیب‌هایی را به همراه داشته و در نهایت به نتایج معیشتی خواهند انجامید.

کلمات کلیدی: توسعه روستایی، گردشگری روستایی، معیشت پایدار، معیشت پایدار گردشگری.

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد توسعه روستایی دانشگاه بوعلی سینا همدان
^۲ استادیار بخش ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه بوعلی سینا همدان



مقدمه

امروزه این مسئله آشکار شده که لازمه رسیدن به توسعه پایدار و کاهش فقر توجه به روستاها و مناطق روستایی است زیرا هنوز حدود دو سوم جمعیت فقیر جهان در مناطق و بافت‌های روستایی کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند (World Bank, ۲۰۰۸). فقر یکی از مهمترین و اساسی‌ترین موضوعات در حیطه توسعه روستایی محسوب می‌شود. رویکردهای توسعه سنتی که عمدتاً بر مسائل اقتصادی تمرکز داشتند در کاهش فقر روستایی موفقیت چندانی به دنبال نداشته‌اند (جمعه پور، ۱۳۸۴) یکی از راهبردهای جایگزین که می‌تواند به توسعه بیشتر این جامعه منجر شده و مکمل سایر رویکردهای توسعه این مناطق باشد، توسعه گردشگری روستایی است. گردشگری، به عقیده بسیاری از محققان، در مقایسه با دیگر بخش‌های اقتصاد مزایای بسیاری دارد، که آن را به یک ابزار موثر برای از بین بردن فقر تبدیل می‌کند. گرچه تحقق آن تا حد زیادی مستلزم این است که دستور کار فقر به طور مشخص‌تری در برنامه‌ها و استراتژی‌های ملی گردشگری برای تقویت مشارکت و فرصت‌های بیشتر برای قشر فقیر، گنجانده شود (Ashley & Goodwin, ۲۰۰۱). پیامدهای ناشی از توسعه نیافتگی روستاهای کشور را دچار آسیب‌های جدی همچون فقر و مهاجرت و بیکاری نموده است که نتیجه آن رها شدن سرمایه‌های ملی و مصرف‌گرایی و وابستگی می‌باشد. توسعه چیزی جز افزایش توان‌های ظرفیت‌پذیری پتانسیل‌ها قلمداد نمی‌گردد و همین نکته اساسی‌ترین عنصر موجود در مقابل گردشگری با توسعه روستایی ارزیابی می‌شود. (اردستانی، ۱۳۸۷) گردشگری می‌تواند اثرات متفاوت و قابل توجهی در منطقه گردشگر پذیر بر جای بگذارد این اثرات می‌تواند اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی و زیست محیطی باشند با توجه به پیچیدگی و گستردگی فعالیت‌های گردشگری اثرات ناشی از آن نیز ابعاد به هم پیوسته بسیاری دارند که باید در مطالعه اثرات گردشگری به آن توجه شود. (Mason, ۲۰۰۳) رویکردهای موجود در تحقیقات گردشگری سنتی در سال‌های اخیر به علت کمبود توجه به مسئله معیشت و کاهش فقر روستایی مورد انتقاد بوده لذا برخی معتقدند که این موضوع می‌تواند با استفاده از رویکرد معیشت پایدار برای هدایت و تحلیل نقش گردشگری در توسعه روستایی مورد توجه قرار گرفته و رفع شود (Ashley, ۲۰۰۰; Tao & wall, ۲۰۰۹). توسعه گردشگری پایدار به عنوان یکی از راهبردهای معیشتی روستایی مزایای بسیاری دارد که البته نیازمند بررسی عمیق مقوله گردشگری و معیشت پایدار در بستر وسیع‌تر و شناخت رابطه و شکاف‌های میان مباحث آنها است بدین منظور چارچوب معیشت پایدار گردشگری (SLFT)^۲ به وسیله فوجون شن (۲۰۰۸) شرح و بسط داده شده که در آن تلاش شده تا با شناخت عمیق از اصول و ویژگی‌های هر دو رویکرد معیشت پایدار و صنعت گردشگری، الگویی را برای ترکیب هر دو رویکرد و کاربرد گردشگری به عنوان استراتژی معیشت پایدار روستائی ارائه دهد. در واقع معیشت پایدار گردشگری الگویی ترکیبی است که مفاهیم توسعه گردشگری، توسعه روستایی و توسعه پایدار را در خود ادغام کرده است. بر این مبنا چارچوب معیشت پایدار، به عنوان وسیله ارزیابی مناسب برای تصمیم‌گیری در مورد اینکه گردشگری در یک محدوده روستایی می‌تواند به عنوان راهبرد مناسبی برای توسعه روستاها و ایجاد معیشت پایدار برای روستاییان باشد، به کار گرفته می‌شود. تحقیق حاضر با عنایت به اهمیت و نقش گردشگری به مثابه راهبردی موثر و نوین در ایجاد تنوع معیشتی در منابع معیشت خانوارهای روستایی و توسعه پایدار، در پی دستیابی به چارچوبی علمی برای بررسی ابعاد مختلف گردشگری روستایی در بهبود معیشت خانوارهای روستاییان می‌باشد.

رویکرد نظری این پژوهش را به طور مشخص رویکرد معیشت پایدار گردشگری تشکیل می‌دهد. رویکرد معیشت پایدار از بستر نظریه گسترده توسعه روستایی برخاسته و نظریه توسعه روستایی، خود از سه بدنه فکری اصلی پس از میانه قرن بیستم، یعنی مدل جمعیت و تکنولوژی، توسعه کشاورزی و تئوریهای اقتصاد سیاسی عبور کرده است (Ellis, ۲۰۰۰). برای شناخت بهتر نتایج و معانی حاصل از پیوند معیشت پایدار و گردشگری و در نتیجه جایگاه رویکرد و چارچوب معیشت پایدار گردشگری، نمی‌توان مفهوم را جدا از بستر وسیع‌تر آن یعنی توسعه در نظر گرفت (Shen et al., ۲۰۰۸).

یکی از پر استنادترین تعاریف معیشت پایدار متعلق به چمبرز و کانوی است که بیان می‌کنند: «یک معیشت از قابلیت‌ها، دارایی‌ها (انبارها، منابع، و حق دسترسی به منابع و فعالیت‌ها) شغل‌ها) لازم برای گذران معاش تشکیل شده است. یک معیشت هنگامی پایدار است که بتواند با فشارها و شوک‌ها سازگار شود و بهبود یابد، قابلیت‌ها و دارایی‌های خود را تقویت یا حفظ کند و فرصت‌های معیشت پایدار را

^۱-sustainable livelihood framework tourism



برای نسل بعد نیز فراهم آورد؛ و نیز اینکه منافع خالصی را برای معیشت دیگران در سطوح محلی یا ملی و در کوتاه یا بلند مدت ایجاد کند (Chambers & Conway, ۱۹۹۲). این تعریف مبنای کار دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی متعددی مانند دپارتمان توسعه بین‌الملل، برنامه توسعه سازمان ملل (UNDP)، آکسفام (Oxfam)، و سازمان تعاونی کمک و رفاه بین‌المللی (CARE) در توسعه الگوهای معیشت پایدار خاص، همراه با عناصر معیشتی آن برای تسهیل و کمک به توسعه روستایی و در نهایت کاربرد عملی آن بوده است (DFID, ۱۹۹۹). با مقایسه تحقیقات و چارچوب معیشت پایدار سازمان‌های مختلف، به نظر می‌رسد که رویکردهای مختلف به کار گرفته شده دارای اشتراکات زیادی هستند، اگرچه ممکن است دارای تاکیده‌های عملیاتی متفاوتی باشند در میان رویکردهای به کار گرفته شده چارچوب پنج جزئی دپارتمان توسعه بین‌الملل در سال ۱۹۹۹ یکی از مهمترین آنهاست و بسیاری عقیده دارند که این چارچوب مفاهیم اصلی رویکرد معیشت پایدار را به خوبی در بر گرفته است (Shen, ۲۰۰۹). این چارچوب بر یک رویکرد مردم محور بر مبنای ۵ جز کلیدی رویکرد معیشت پایدار تاکید می‌کند: این پنج جز کلیدی که در اکثر چارچوب‌های معیشت پایدار وجود دارند عبارتند از: دارایی‌ها، ساختارها و فرایندهای تحول‌زا، آسیب‌پذیری‌ها، پیامدها و استراتژی‌های معیشتی.

یافته‌ها و بحث

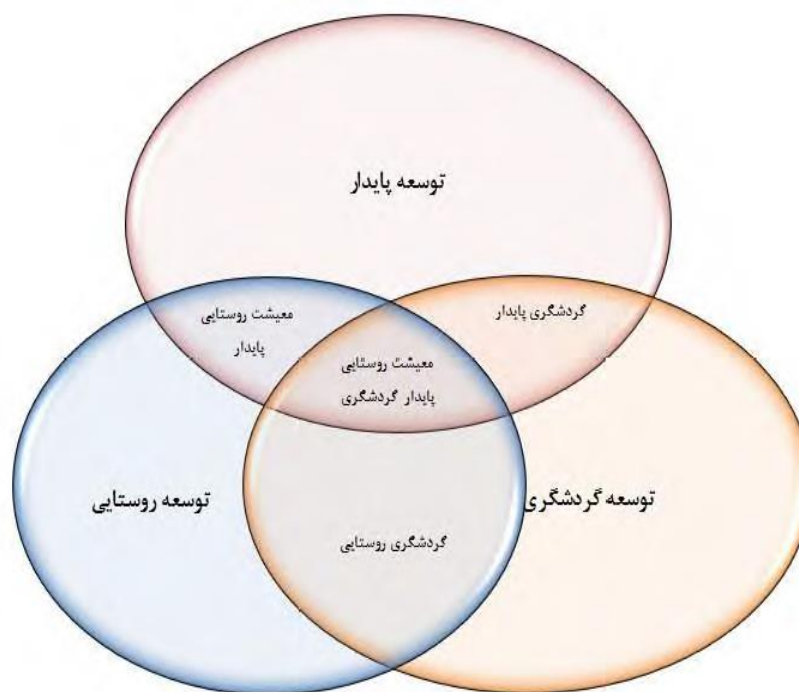
تبیین سیر تکاملی معیشت پایدار

تحلیل معیشت پایدار در توسعه و تحول دیدگاه‌های توسعه روستایی ریشه دارد و توسعه روستایی و توسعه گردشگری زیربخشی از الگوی فراگیر و اصلی توسعه است و سیر تحول فکری مشابهی داشته‌اند (Ellis, ۲۰۰۰). از این رو برای شناخت بهتر نتایج و معانی حاصل از پیوند معیشت پایدار و گردشگری و در نتیجه جایگاه رویکرد و چارچوب معیشت پایدار گردشگری، نمی‌توان مفهوم را به طور مجزا از بستر وسیع-تر آن‌ها یعنی توسعه در نظر گرفت (Shen et al., ۲۰۰۸). جدول ۱ نشان دهنده تحول توسعه، توسعه روستایی و توسعه گردشگری در طول زمان به طور خلاصه می‌باشد. همچنین در "شکل ۱" پیوند‌های میان توسعه پایدار، توسعه روستایی و توسعه گردشگری نشان داده شده است.

جدول ۱: سیر تحول نظریه‌های توسعه روستایی، توسعه گردشگری و توسعه پایدار

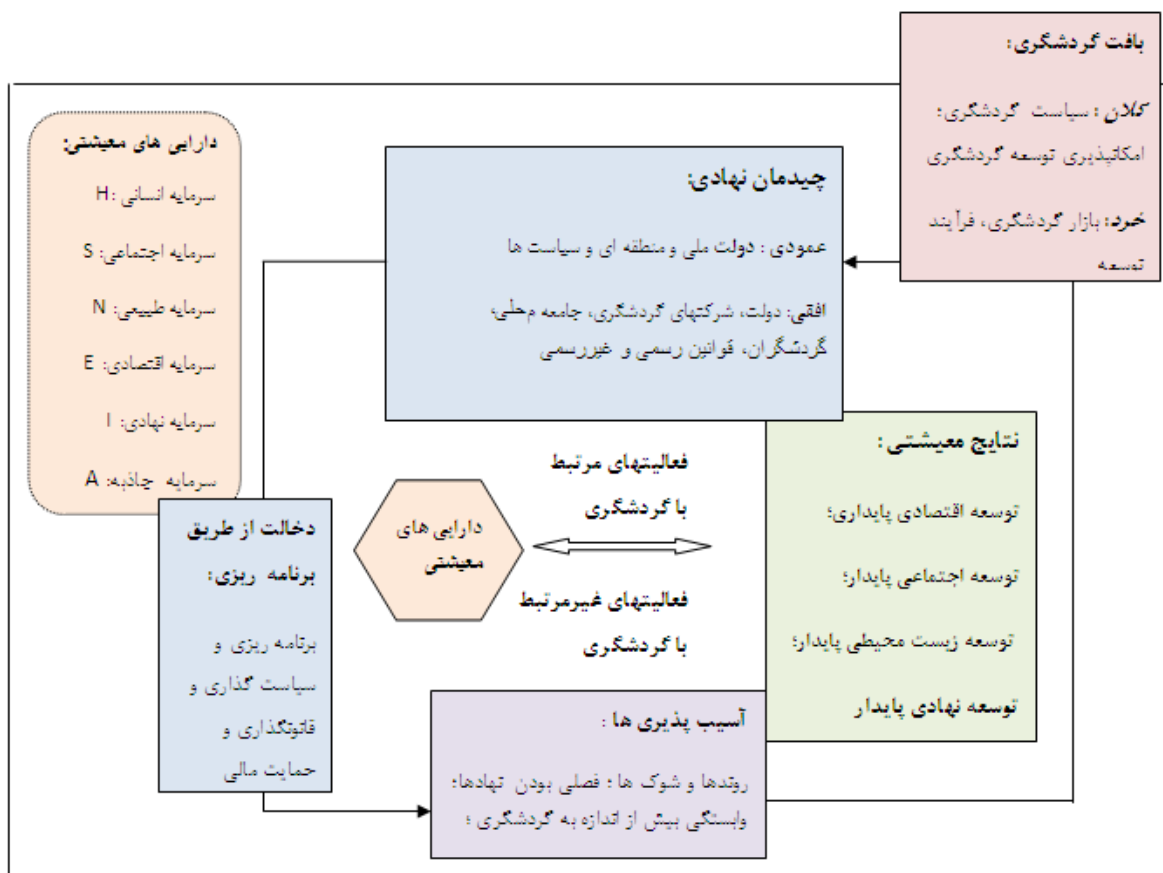
ترتیب زمانی	توسعه	توسعه روستایی	توسعه گردشگری
۱۹۵۰-۱۹۶۰	مدرنیزاسیون	مدل جمعیت و تکنولوژی	دیدگاه طرفدارانه
۱۹۶۰-۱۹۷۰	تئوری وابستگی	اقتصاد سیاسیو تغییرات ارضی	دیدگاه محتاطانه
دهه ۱۹۸۰	توسعه جایگزین	توسعه کشاورزی	دیدگاه سازشکارانه
۱۹۹۰ تا امروز	توسعه پایدار	رویکرد معیشت پایدار	دیدگاه دانش‌گرا

منبع: (Shen et al., ۲۰۰۸)



شکل ۱: معیشت روستایی پایدار گردشگری (پیوند توسعه پایدار، توسعه روستایی و توسعه گردشگری)

در سال ۲۰۰۸، شن و همکاران در مقاله خود بیان می‌کنند که رویکرد معیشت پایدار برای گردشگری، از تلاقی نظریه‌های توسعه پایدار، توسعه روستایی و توسعه گردشگری حاصل می‌شود و نیز هر سه در مفهوم وسیع‌تر توسعه جای می‌گیرند. در واقع معیشت پایدار گردشگری، الگوی ترکیبی است که مفاهیم توسعه گردشگری، توسعه روستایی و توسعه پایدار را در خود ادغام کرده است. بر همین اساس و با بررسی دقیق شکاف‌های میان رویکرد معیشت پایدار و گردشگری، شن و همکاران الگوی اصلاح شده‌ای را براساس الگوی معیشت پایدار سازمان توسعه بین‌الملل با نام الگوی معیشت پایدار برای گردشگری (SLFT) که تناسب بیشتری با بافت و شرایط گردشگری به عنوان یکی از استراتژی‌های معیشت پایدار به منظور توسعه روستایی، پیشنهاد دادند. که به عنوان چارچوبی مفهومی برای ارزیابی اثرات گردشگری روستایی در معیشت پایدار روستایی مورد استفاده قرار گرفته است. "شکل ۲" چارچوب مورد نظر را نشان می‌دهد.



شکل ۲: چارچوب مفهومی برای ارزیابی اثرات گردشگری روستایی در معیشت پایدار روستایی (shen, ۲۰۰۹)

رویکرد معیشت پایدار بر این فرض بنا شده که شناخت وضعیت دارایی های افراد فقیر برای شناخت انتخاب های ممکن پیش روی آنها، استراتژی هایی که برای امرارمعاش در اختیار می گیرند، نتایجی که خواستار هستند و بستر آسیب پذیر یکه در آن فعالیت می کنند اساسی است (جمعه پور و کیومرث، ۱۳۹۱) در رابطه با اجزای این مدل محققانی مانند اسکونز (۱۹۹۸) کان و بینگتن (۱۹۹۹) پنج شکل عمده دارایی ها را تشخیص داده اند: سرمایه انسانی، طبیعی، مالی، اجتماعی و تولید شده بینگتن سرمایه فرهنگی را نیز به جنبه مهم دیگری از سرمایه یا دارایی تشخیص داد پنج دارایی معیشتی به همدیگر وابسته اند و هر یک میتواند جایگزین دیگر دارایی ها شود (Ellis, ۲۰۰۰).

"دارایی ها" در پایداری معیشت نقش ویژه ای دارند و در این رابطه، بینگتن اهمیت دارایی ها را این گونه جمع بندی می کند: "دارایی یک فرد مانند زمین تنها وسیله ای که فرد با آن امرار معاش می کند نیست، بلکه آنها به دنیای فرد معنا می بخشند. دارایی ها تنها منابعی نیستند که افراد برای ساختن معیشت خود از آنها استفاده می کنند، بلکه آن ها دارایی هایی هستند که به افراد قابلیت بودن و عمل کردن می دهند. دارایی ها نباید تنها به عنوان وسایلی شناخته شوند که بقاء، سازگاری و از بین بردن فقر را ممکن می سازند. آن ها همچنین مبنای قدرت افراد برای عمل کردن و تولید دوباره، به چالش کشیدن یا تغییر قوانینی که کنترل و اداره می کنند، استفاده و تبدیل منابع هستند (Bebington, ۱۹۹۹).

شناخت "ساختارها و فرایندهای تغییر دهنده موجود" در یک موقعیت و پیوندهای میان محیط های خرد و کلان نیز یکی از مولفه های اصلی معیشت پایدار است که کمتر به آن توجه شده است. ساختارهای تغییر دهنده می توانند به عنوان سازمان هایی سیاسی، مذهبی و اجتماعی در نظر گرفته شوند، فرایندها تغییر دهنده قانون ها، سیاست ها، مقررات اجتماعی، هنجارها یا مشوق ها هستند (جمعه پور، ۱۳۹۱).



اسکونز بیان می‌کند که با شناخت این ساختارها و فرایندها، گسترش شناخت از مکان‌هایی که موانع و محدودیت‌ها درانجا به وقوع می‌پیوندد و نیز گسترش استراتژی‌هایی که می‌توانند بر پایداری معیشت اثر بگذارند ممکن می‌شود (Scoones, ۱۹۹۸). ارزیابی استراتژی‌های معیشتی یک بخش مهم در این چارچوب است که نقش هسته‌ای را بر عهده دارد باید توجه داشت که هر گونه الگوی معیشتی براساس منابع معیشتی و شیوه به کارگیری آنها شکل می‌گیرد و از این رو با وجود منابع مشترک در بیشتر مناطق روستایی الگوهای متفاوت معیشتی مشاهده می‌شود. بنابراین راهبرد های مختلف معیشتی را روستائیان براساس سرمایه‌های در دسترس انتخاب می‌کنند (سجاسی قیداری و همکاران، ۱۳۹۲) راهبردهای معیشتی ترکیبی از فعالیت‌ها هستند که مردم برای دستیابی به اهداف خود که همان امرارمعاش است انتخاب می‌کنند. فعالیت‌های معیشتی یا راهبردها به ترکیبی از فعالیت‌ها و انتخاب‌هایی که مردم برای رسیدن به ارزش‌های خود در چارچوب دارایی، آسیب‌پذیری و سیستمی که در آن زندگی می‌کنند اشاره می‌کند (CHF, ۲۰۰۵) استراتژی‌های معیشت غالباً بین افراد و خانوارها بسته به تفاوت در مالکیت دارایی‌ها، سطح درآمد، سن، جنس، طبقه و وضعیت اجتماعی و سیاسی می‌تواند متفاوت باشد (Krantz, ۲۰۰۱).

فهم "نتایج معیشتی" به دلیل نشان دادن پتانسیل‌های ویژه، شکل دهی به دارایی‌ها و تعیین آسیب‌پذیری‌های سیستم از اهمیت زیادی برخوردار است از طرفی هم می‌تواند در ایجاد انگیزه مردم در تعیین فعالیت‌های معیشتی کمک کننده باشد (CHF, ۲۰۰۵) نتایج معیشتی دارای اهمیت زیادی برای قشر روستایی بوده و ارتباط تنگاتنگی با دارایی‌های معیشتی دارند. اگر دارایی‌های معیشت بیانگر وضع موجود (انچه مردم در اختیار دارند) باشد نتایج ممکن است به عنوان وضعیت آینده در نظر گرفته شوند. همچنین نتایج معیشتی معیارهای با اهمیتی برای داوری در مورد کارایی و موثر بودن راهبردهای معیشتی محسوب می‌شوند (shen, ۲۰۰۹) از جمله شاخص‌های کلیدی برای ارزیابی یک معیشت پایدار شامل: کاهش فقر، رفاه و قابلیت‌ها، معیشت‌های سازگار و مناسب، آسیب‌پذیری و انعطاف‌پذیری، پایداری بر محور منابع طبیعی (Scoones, ۱۹۹۸). نتایج معیشت می‌تواند شامل درآمد بیشتر، افزایش رفاه زیستی، کاهش آسیب‌پذیری و نابرابری، بهبود امنیت غذایی، پایداری محیط زیست با استفاده پایدار از منابع طبیعی باشد که باعث بهبود ارزش و منزلت انسانی می‌شود (Serrat, ۲۰۰۸). تحلیل‌ها تلاش می‌کنند تا متوجه شوند که فرد یا خانوار چه دسترسی به انواع مختلف دارایی‌ها داشته، چگونه با تغییرات در محیط یا فرد، دسترسی به این سرمایه‌ها نیز تغییر می‌کند و چگونه دسترسی میان افراد، گروه‌ها و جوامع مختلف متفاوت است (Scoones, ۱۹۹۸).

تحلیل کارکردهای گردشگری روستایی با تاکید بر نقش آن در معیشت مردم روستایی

اساس توسعه گردشگری در نظر داشتن رابطه‌ای است که میان سه جز ان یعنی گردشگران، مقصد و جامعه میزبان برقرار است. این رابطه می‌تواند پویا، سنجیده و سازنده و یا مخرب باشد. از یک طرف گردشگری می‌تواند در اشتغالزایی و ایجاد درآمد، تقویت اقتصاد، جوامع محلی را احیا، فرهنگ محلی را ارتقا و در حفظ محیط زیست یا بازسازی ان و ساخته دست بشر تغییر ایجاد کند. از طرف دیگر گردشگری ممکن است کیفیت زندگی و محیط زیست جوامع محلی را تضعیف نماید. بنابراین گردشگری روستایی مناسب باید با حفظ منابع طبیعی در دراز مدت بین این سه جز تشکیل دهنده گردشگری اعتدالی موزون برقرار کند (شارپلی، ۱۳۸۰)

به طور کلی در زمینه ارتباط بین گردشگری و توسعه روستایی سه دیدگاه مطرح است: دیدگاه اول گردشگری را راهبردی برای توسعه روستایی می‌داند در حالی که بر اساس دیدگاه دوم گردشگری به عنوان سیاستی برای بازساخت سکونتگاه‌های روستایی مورد توجه قرار می‌گیرد و در دیدگاه سوم گردشگری روستایی به عنوان ابزاری برای توسعه پایدار به شمار می‌رود (رکن‌الدین افتخاری و قادری، ۱۳۸۱). پیامدهای ناشی از توسعه نیافتگی روستاهای کشور را دچار آسیب‌های جدی همچون فقر و مهاجرت و بیکاری نموده است که نتیجه ان رها شدن سرمایه‌های ملی و مصرف‌گرایی و وابستگی می‌باشد. توسعه چیزی جز افزایش توان‌های ظرفیت‌پذیری پتانسیل‌ها قلمداد نمی‌گردد و همین نکته اساسی ترین عنصر موجود در مقابل گردشگری با توسعه روستایی ارزیابی می‌شود (اردستانی، ۱۳۸۷). اقتصاد روستایی شامل کلیه فعالیت‌هایی است که در محیط روستا انجام می‌شود. بنابراین، کلیه فعالیت‌های مربوط به سه بخش اقتصاد، شامل کشاورزی، صنعتی



و خدماتی با تمامی زیر بخش‌های آنها برای ارتقاء سطح کمی و کیفی فعالیت‌ها باید در نواحی روستایی ارائه شود؛ زیرا نواحی روستایی به شدت نیازمند تنوع بخشی به فعالیت‌های موجود هستند. (مطیعی لنگرودی و ایمانی، ۱۳۸۵) گردشگری روستایی در سال‌های اخیر به عنوان عامل مهمی در تحول و توسعه نواحی روستایی مورد توجه قرار گرفته است. بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی روستایی طی دهه‌های اخیر دچار افول شدید شده و سطح درآمد و اشتغال در فعالیت‌های سنتی کشاورزی به ویژه درآمد سرانه روستائیان تا کمتر از میزان متوسط درآمد سرانه کشور کاهش یافته است. از سوی دیگر افزایش نرخ بیکاری و در نتیجه خروج نسل جوان و افراد دارای تحصیلات بالاتر از اجتماعات روستایی، بافت و ساختار نواحی روستایی را به خطر انداخته است (Sharpley, ۲۰۰۲) هدف از توسعه نواحی روستایی ایجاد موازنه بین توسعه کشاورزی و فشار گردشگری بر اقتصاد، جامعه و محیط‌زیست مناطق حومه‌ای کشور است. گردشگری برای کشاورزان درآمد اضافی فراهم می‌کند که اغلب نمی‌توان از آن صرف نظر کرد. به علاوه بسیاری از فعالیت‌های محلی مانند صنایع دستی و کلبه‌های روستایی را حفظ و نگه داری می‌کند. (گوهریان و کتابچی، ۱۳۸۴)

با توجه به دیدگاه‌ها و نظریه‌های مختلف به گردشگری، توسعه روستائی، اهداف و آثار یاد شده برای آن‌ها، می‌توان گفت که گردشگری روستائی از یک طرف با فراهم آوردن فرصت‌های جدید برای بسیاری از روستاها به عنوان وسیله ای است که به جوامع روستائی حیات دوباره می‌دهد، موجب توسعه این نواحی می‌شود، و این سکونتگاه‌ها را با برجا نگه می‌دارد. از طرف دیگر توسعه بدون برنامه آن سبب آسیب‌های اجتماعی و زیست محیطی در سکونت‌گاه‌های روستائی شده است. (رکن‌الدین افتخاری و مهدوی، ۱۳۸۵). بنابراین با توجه به اهمیت گردشگری، این صنعت از یک سو، می‌تواند به عنوان ابزاری برای توسعه مناطق روستایی (با جاذبه‌های خاص گردشگری) باشد، چرا که این مقوله می‌تواند به عنوان یک منبع مالی جدید، وضعیت اقتصادی مردم محلی را بهبود و به عنوان منبعی در خصوص زدودن فقر باشد (Kim et al, ۲۰۰۶). گردشگری به عنوان فعالیت‌های افرادی تعریف می‌شود که به خارج از محیط معمولشان برای مدت نه بیشتر از یک سال به منظور تفریح، تجارت و اهداف دیگری مسافرت و اقامت می‌ورزند که به فعالیتی که جز محل بازدید محسوب می‌شود مربوط نباشد (World Bank, ۲۰۰۹). از سال ۱۹۵۰ تا ۲۰۰۷ تعداد گردشگران بین‌المللی از ۲۵ میلیون به ۹۰۳ میلیون نفر افزایش یافته است و درآمد ناشی از این فعالیت به ۸۶۵ میلیارد دلار رسیده و پیش‌بینی می‌شود تا ۲۰۲۰ این تعداد به ۱٫۶ میلیارد نفر برسد. (مورینو و همکاران، ۲۰۰۹). صنعت گردشگری آنچنان که در توسعه اقتصادی، اجتماعی فرهنگی و محیطی دخیل است ممکن است اثرات منفی و مخرب در منطقه میزبان یا گردشگر پذیر به همراه داشته باشد. لذا با توجه به اهمیت مسئله و اینکه یکی از رویکردهای اصلی دولت در راستای رفع محرومیت و ایجاد محرک‌های توسعه و تحقیق اهداف تعیین شده در سند چشم انداز بیست ساله کشور بهره‌گیری از توان مناطق محروم بالاخص روستاها، مقوله گردشگری است (حاجی نژاد و همکاران، ۱۳۹۲) البته این مطلب که گردشگری نجات بخش و کلید حل بحران اقتصاد روستایی است نادرست است و ناشی از نگرش سیاسی می‌باشد لذا این صنعت نباید به عنوان نوش‌دارویی برای مشکلات دیرپا و پایدار روستاها تلقی شود بلکه این موضوع نیز نیازمند رعایت کلیه ملاحظات می‌باشد. (Sharpley, ۱۹۹۶) توسعه گردشگری روستایی می‌تواند راهکاری مطمئن و درون زا برای پایداری روستا قلمداد شود چرا که ضمن معرفی زمینه‌های نو برای کسب درآمد، می‌تواند در گسترش زیرساخت‌های اساسی مورد نیاز روستایی موثر واقع شده، علی‌رغم اینکه توجه به توسعه روستا از دیر باز در کشور ما رایج بوده ولی تاکنون به عنوان یک موضوع سازمان یافته با آن برخورد نشده و استراتژی مشخص درباره آن تنظیم نگردیده است.

مقوله گردشگری می‌تواند اثرات متفاوت و قابل توجهی در منطقه گردشگر پذیر بر جای بگذارد این اثرات می‌تواند اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی و زیست محیطی باشند با توجه به پیچیدگی و گستردگی فعالیت‌های گردشگری اثرات ناشی از آن نیز ابعاد به هم پیوسته بسیاری دارند که باید در مطالعه اثرات گردشگری به آن توجه شود (Mason, ۲۰۰۳) گردشگری می‌تواند ابزار مهمی برای احیای مناطق روستایی باشد و همچنین تسریع‌کننده تنوع گسترده تر اقتصادی و یکی از منابع تحول اقتصادی محسوب می‌شود (اردستانی، ۱۳۸۷) در سطح روستا کل درآمد خانوار می‌تواند در نتیجه فعالیت گردشگری بشدت افزایش یابد. مطالعات به وسیله برنامه توسعه گردشگری مکونگ در روستاهای اطراف یک سیاحتگاه توریستی موفق در لونگ پرابانگ لائوس نشان می‌دهد که متوسط درآمد خانوار بین ۲۰۰۴ و ۲۰۰۵ تقریباً چهار برابر افزایش داشته است. (شکوری، ۱۳۹۲) گردشگری روستایی منبع مهم و جدید ایجاد درآمد برای جوامع



روستایی به شمار می‌آید. تأثیر اقتصادی گردشگری در مناطق روستایی می‌تواند منفی یا مثبت باشد. گردشگری روستایی به مثابه یکی از مردمیترین اشکال گردشگری، از یک سو می‌تواند به رشد اقتصادی و تنوع فعالیتهای روستایی بینجامد و از سوی دیگر با جذب مازاد نیروی انسانی، به ایجاد اشتغال و درآمدزایی برای ساکنان روستاها کمک کند؛ و بدین ترتیب فرصتی برای توسعه همه جانبه قلمداد می‌شود (غفاری و ترکی هرچکانی، ۱۳۸۸) بدین ترتیب در چارچوب طرح‌های آمایشی اعم از ملی، منطقه ای، و محلی، صنعت گردشگری یکی از ابزارها و مؤلفه های مهم توسعه و محرومیت زدایی در میان سکونتگاههای انسانی (شهر و روستا) به شمار می‌آید (شمس الدینی، ۱۳۸۹) گردشگری ممکن است خیلی از جنبه‌های رفاهی و معیشتی را تحت تاثیر قرار دهد بدون اینکه مستقیماً درآمد خانوار را تغییر دهد. به میزانی که پیوند ها بین صنعت گردشگری و بقیه اقتصاد توسعه یابد در تعیین خروجی‌های صنعت گردشگری بر سایر بخش ها مهم می‌شود. (شکوری، ۱۳۹۲) بنابراین لزوم مدیریت و کنترل اثرات گردشگری به منظور کاهش اثرات منفی و تقویت اثرات مثبت اهمیت می‌یابد.

مطالعه تاثیر اقتصادی گردشگری به معنای تجزیه و تحلیل تاثیر فعل سفر و گردش در رفاه یا درآمد ساکنان در یک منطقه معین است. تاثیر اقتصادی گردشگری شامل اثرات مستقیم و غیر مستقیم می‌شود. تاثیر مستقیم به عنوان نتیجه مستقیم فعالیت‌های سفر در منطقه رخ می‌دهد که شامل دستمزد، حقوق، مالیات و واردات کسب کار می‌شود درحالی که تاثیر غیر مستقیم شامل تغییرات تولید ناشی از راندمان‌های مختلف هزینه‌های مجدد واردات کسب و کار گردشگری در سایر صنایع وابسته به حاشیه به عنوان مثال صنایع عرضه محصولات و خدمات است. (فرچلینگ به نقل از امیر حاجلو و همکاران، ۱۳۹۲) از نظر اقتصادی، گردشگری روستایی می‌تواند اثرات اقتصادی مهمی را بر ای نواحی روستایی دربر داشته باشد. گردشگران روستایی برای اقامت، خرید کالاهای محلی، و خدمات، پول پرداخت می‌کنند. این پول ها در فعالیت های محلی جریان می‌یابد و موجب تحرک مناطق روستایی در برآورده کردن هر چه بهتر و بیشتر نیازهای بازدیدکنندگان می‌شود و اثرات مهم اقتصادی آن به کند شدن روند تخلیه سکونتگاه های روستایی منتهی شود (جوان و سقایی، ۱۳۸۳).

گردشگری روستایی زمینه حضور تجارت های خرد را که ممکن است به خاطر جمعیت اندک اجتماعات روستایی عملی نباشد فراهم می‌آورد و در کنار فعالیت‌های روستایی مانند کشاورزی تاثیر مطلوب داشته و موجب کسب درآمدهای جانبی قابل توجهی برای خانوارهای کشاورز می‌شود (Wilson et al., ۲۰۰۱). مخارجی که ناشی از گردشگری است، به صورت درآمد به اقتصاد روستا یا ناحیه تزریق می‌شود. وقتی گردشگر در ناحیه روستایی پول خرج می‌کند، باعث ایجاد درآمد برای شخص دیگری می‌شود و بخشی از درآمد این شخص دوباره خرج و بقیه پس انداز می‌شود. به همین ترتیب اثر اولیه میزبان معینی از مخارج یک شخص طی دفعات متوالی و در مدت زمانی نسبتاً طولانی در، اقتصاد مکان (روستا) برجای می‌ماند (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۵) با توجه به آثار جنبی گردشگری در اقتصاد، مسئله اشتغالزایی دارای اهمیت فراوانی است که افزون بر ایجاد درآمد و تنوع‌سازی اقتصاد محلی می‌تواند از آثار زیان بار فرهنگی اجتماعی ناشی از بیکاری نیز جلوگیری کند. صنعت گردشگری روستایی بسیار کاربر است و از مزیت‌های مهم آن بی نیازی به نیروی کار متخصص و جلب استفاده از نیروی کار ساده یا نیمه ماهر برای خدمت در این صنعت (به خصوص در بخش ساختمان و تهیه مواد غذایی لازم برای گردشگران) است که باعث اشتغال موقت یا دائم برای بیشتر ساکنان روستا می‌شود فراهم کردن فرصت اشتغال برای کارکنان ماهر و غیر ماهر به علت کاربر بودن صنعت و ایجاد اشتغال برای بیکاران فصلی و غیر فصلی در مناطق گردشگری و قابلیت جذب نیروهای مازاد بخش‌های کشاورزی و صنعت از ویژگی‌های اشتغال در صنعت گردشگری است (شمس الدینی، ۱۳۸۹). ارزش تولیدات صنایع دستی در صنعت گردشگری و توسعه اقتصادی نواحی روستایی اهمیتی حیاتی دارد. حضور گردشگر بر بهبود کیفیت صنایع دستی روستایی و افزایش تولید آنها می‌افزاید و به امر اشتغالزایی نیز کمک می‌کند (اردستانی، ۱۳۸۷). اهمیت و عظمت گردشگری به ایجاد فرصت‌های شغلی و درآمد محدود نمی‌گردد و در صورت برنامه‌ریزی و توسعه برنامه‌ریزی شده، گردشگری قادر است منافع مستقیم و غیرمستقیم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، محیطی و سیاسی را ایجاد و سهم قابل توجهی را در توسعه ملی ایفاء نماید، به عبارتی به بهبود شاخص های عدالت اجتماعی، ارتقاء سطح زندگی، رفاه عمومی و تعادل و توازن منطقه ای منجر گردد. حتی در مواردی کارشناسان اقتصادی منطقه ای گردشگری را به عنوان تنها عامل استقرار منابع و توسعه مناطق کمتر توسعه یافته پنداشته‌اند (معصومی، ۱۳۸۵). گان نیز معتقد است که صنعت گردشگری، دارای آثار اقتصادی گسترده‌ای هست. از جمله این اثرات می‌توان به تنوع فعالیتهای اقتصادی، افزایش درآمد ارزی پایدار و مناسب، کاهش



بیکاری و ایجاد اشتغال برای مردم کم درآمد، ارتقای سطح زندگی مردم، بهبود زیرساختها و امکانات موجود، کسب درآمد ارزی برای کشور میزبان و بهبود تراز پرداختها، افزایش درآمدهای مالیاتی از محل فعالیتهای اقتصادی مرتبط با گردشگری، ایجاد تعادل منطقه‌ای، تعدیل ثروت، ایجاد سرمایه عمومی همانند درآمد برای افراد و خانوارهای درون روستا، دگرگون ساختن فعالیتهای اقتصادی و سوق دادن درآمد از مناطق شهری به روستاها و بالاخره جلوگیری از برون کوچی روستاییان از اثرات اقتصادی گردشگری محسوب میشود. (Gunn, ۲۰۰۲). از طرفی در تنوع و غنا بخشیدن به اقتصاد محلی حائز اهمیت بسیار است، برای تولیدات محلی اعم از صنایع دستی و یا محصولات کشاورزی جهت ارتقای گردشگران بازارهای جدیدی ایجاد میکند، همچنین دارای اثرات منفی مانند تغییر و جابجایی نیروی کار کشاورزی به بخش گردشگری، ایجاد شکاف درآمدی بین روستاییان ساکن در منطقه، افزایش هزینه‌ها به دلیل توسعه‌ی بیشتر امکانات توریستی و تسهیلات زیربنایی شبکه‌های آب و فاضلاب، مخابرات و... و افزایش هزینه خدمات عمومی مثل جمع‌آوری زباله، خدمات بهداشتی و... میباشد. از طرفی توسعه‌ی گردشگری علاوه بر مزیت‌ها، موجب رسیدن آسیب‌ها و اثرات منفی به مناطق دارای جاذبه‌های گردشگری می‌گردد. بنابراین شناخت این اثرات منفی توسعه‌ی گردشگری در راستای رفع این مشکلات و آسیب‌ها امری اجتناب‌ناپذیر می‌باشد. (قربانی و همکاران، ۱۳۹۳).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

گردشگری روستایی یکی از اشکال گردشگری است که هر روز بر میزان توجه و تاکید بر آن در برنامه‌ریزی‌های روستایی و منطقه‌ای افزوده می‌شود. گردشگری روستایی گستره‌ای فراگیر از فعالیت‌ها، خدمات و تسهیلات را شامل می‌شود که به وسیله روستائیان برای تفریح، استراحت، جذب و نگهداشت گردشگران در نواحی روستایی صورت می‌گیرد و می‌تواند گردشگری کشاورزی، گردشگری مزرعه، گردشگری طبیعی، گردشگری فرهنگی، گردشگری جنگل و اکوگردشگری را نیز در بر داشته باشد. بنابراین بخش گردشگری به عنوان بخشی مولد در زمینه کسب درآمد و ایجاد اشتغال، در اقتصاد کشور نقش بسزایی دارد به طوری که بسیاری از کشورها به صنعت پویای گردشگری به عنوان منبع اصلی درآمد، اشتغالزایی، رشد بخش خصوصی و توسعه‌ی ساختارهای زیربنایی نگاه می‌کنند. این صنعت در دهه‌های اخیر به سرعت در حال رشد بوده و انواع متعدد آن از جمله گردشگری روستایی، اکوگردشگری و صنایع دستی که بیشتر نمونه‌های مربوط به محیط طبیعی و روستا هستند نیز از اقبال و توجه بسیاری برخوردار شده‌اند. توسعه پایدار گردشگری روستایی به مثابه بخشی ارزشمند و روبه پیشرفت در زمینه‌های اقتصادی مطرح است و در زمینه‌های سرمایه‌گذاری با توجه به دسترس بودن منابع، پایین بودن قیمت‌ها و کوچک بودن طرح‌ها در مقایسه با دیگر طرح‌های گردشگری خطرات و هزینه کمتری دارد. معمولاً گردشگری روستایی اثرات مثبت اقتصادی در جامعه میزبان به جا می‌گذارد اما با تدابیر اصولی باید شناخت کافی از منابع و بنیان‌های توسعه پایدار کسب نمود زیرا با ادامه روند و تحلیل منابع طبیعی، تغییر و تحول چشم‌اندازهای روستایی، مهاجرت افراد بومی از روستا و تخریب محیط زیست، جامعه میزبان متحمل اثرات منفی خواهد شد. به طور کلی پژوهش انجام شده نیاز به تحقیقات بیشتر را در زمینه ادغام و ترکیب رویکردهای جدید توسعه روستایی مانند رویکرد معیشت پایدار با توسعه گردشگری را روشن می‌کند.

مروری بر آثار مکتوب در خصوص توسعه گردشگری و رویکرد معیشت پایدار به عنوان یکی از چارچوب‌های تحلیلی مورد توجه و کاربرد به منظور توسعه روستایی و بررسی شکاف‌های میان آنها بیان می‌کند که گردشگری در بافت جامعه روستایی پدیده‌ای پیچیده است که تاثیرات و ابعاد آن همچنان در آثار تحقیقاتی موجود نامعلوم باقی مانده است. چارچوب معیشت پایدار گردشگری فرصتی را برای بررسی ابعاد جدید در پیوند با نقش و تاثیرات گردشگری به عنوان استراتژی معیشتی در توسعه روستایی فراهم می‌آورد. با توجه به نتیجه‌های تحقیق حاضر توسعه گردشگری روستایی می‌تواند زمینه‌های بهبود محیط روستایی و توسعه رفاه روستائیان را فراهم کند و به عنوان یک راهکار مؤثر در جهت توسعه تنوع شغلی و معیشتی و افزایش سطح رفاه آنان پیشنهاد شود. اهمیت و عظمت گردشگری به ایجاد فرصت‌های شغلی و درآمد محدود نمی‌گردد. در صورت برنامه‌ریزی و توسعه‌ی از پیش اندیشیده شده، گردشگری قادر است منافع مستقیم و



غیرمستقیم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، محیطی و سیاسی را ایجاد و سهم قابل توجهی را در توسعه ملی ایفاء نماید، به عبارتی به بهبود شاخص های عدالت اجتماعی، ارتقاء سطح زندگی، رفاه عمومی و تعادل و توازن منطقه ای منجر گردد. گردشگری می تواند ابزار مهمی برای احیای مناطق روستایی باشد و همچنین کاتالیستی برای تنوع گسترده تر اقتصادی و یکی از منابع تحول اقتصادی محسوب می شود. از طرفی توسعه گردشگری علاوه بر مزیت ها، موجب رسیدن آسیب ها و اثرات منفی به مناطق دارای جاذبه های گردشگری می گردد. بنابراین شناخت این اثرات منفی توسعه گردشگری در راستای رفع این مشکلات و آسیب ها امری اجتناب ناپذیر می باشد. تحقیق صورت گرفته بیانگر فایده کاربرد رویکردی تحلیلی است که هم از نظریه کلی توسعه ریشه گیرد و پیوند گردشگری با دیگر بخش های معیشتی روستایی را مشخص کند و هم بتواند میان تاثیرات گردشگری برای گروه ها و خانوار های مختلف محلی بخصوص اقشار محروم تر تفکیک قائل شود.

- ارزیابی نقش و عملکرد گردشگری همواره نیازمند رویکردهای جامع و کل گرای توسعه است در واقع باید تا حد امکان از نگاه بخشی و مجزا به پدیده گردشگری پرهیز شود
- با توسعه و گسترش گردشگری نهادهای دولتی باید نقش خود را از آغازکننده، محرک و تسهیل کننده به تسهیل کننده و میانجی تقلیل دهند و مردم محلی بیشتر در فرایند برنامه ریزی و مدیریت گردشگری مشارکت داده شوند
- برخورد علمی با مقوله توسعه گردشگری بر اساس مطالعه و برنامه ریزی دقیق و علمی در سطح محلی و منطقه ای برای جلوگیری از توسعه ناپایدار گردشگری در چارچوب یک برنامه ریزی بلند مدت
- نگرش سیستمی به توسعه گردشگری روستایی و توجه به سایر بخش ها و ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اجتماع روستایی
- با توجه به دارایی های معیشتی مردم، با برنامه ریزی و اجرای سیاست های مناسب و متناسب با ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و محیطی روستا و با بهره گیری مناسب از ظرفیت ها و قابلیت های موجود روستا جهت توسعه گردشگری، به ویژه سرمایه جاذبه ها، می توان از توسعه گردشگری، به عنوان فعالیت مکمل در متنوع سازی فعالیت های معیشتی در راستای دستیابی به معیشت پایدار روستایی، با در نظر گرفتن اصول توسعه پایدار بهره گرفت
- توسعه گردشگری مستلزم حمایت دولت در همه ابعاد به ویژه در توسعه زیر ساخت ها، زمینه سازی برای تنوع بخشی به فعالیت های اقتصادی روستایی، معرفی و تبلیغ مناطق واجد گردشگری روستایی و نظارت بر عملکرد مراکز دخیل در امر است.
- توسعه گردشگری روستایی موجب تقویت اقتصاد و معیشت مردم می شود اما در قالب یک راهبرد برای تحقق معیشت پایدار نیازمند بررسی و ابعاد چارچوب معیشتی یعنی سرمایه های موجود، آسیب ها و پیامدهای ممکن است که با تعامل بخش های زیربند میسر است.

منابع

- اردستانی، م. (۱۳۸۷) مبانی گردشگری روستایی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات
امیر حاجلو؛ ا.، تولایی، س.؛ زنگانه، ا.؛ زنگانه ا (۱۳۹۲) ارزیابی و اولویت بندی اثرات در سطح ملی با استفاده از تکنیک Topsis؛ فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای؛ سال سوم، شماره ۱۰؛ صص ۲۶-۱۵
- پاپلی یزدی، م. ح. سقایی، م (۱۳۸۵)، گردشگری، ماهیت و مفاهیم، تهران: انتشارات سمت
- جانانان، م.، کرولاین، ا. (۱۳۹۲) تورسیم و کاهش فقر، ترجمه علی شکوری، تهران: نشر جامعه شناسان
- جمعه پور، م. (۱۳۸۴) برنامه ریزی توسعه روستایی: دیدگاه ها و روش ها، تهران: انتشارات سمت



- جمعه پور، م. (۱۳۹۱). بررسی اثرات گردشگری بر دارایی‌ها و فعالیت‌های معیشتی مردم در چارچوب معیشت پایدار گردشگری (مطالعه موردی: روستای زیارت) فصلنامه مدیریت گردشگری، سال ۷، شماره ۱۷، صص ۸۷-۱۱۹
- جمعه پور، م. (۱۳۹۱). سکونتگاه های نوع سوم راهکاری برای رسیدن به الگوی مناسب سکونت در راستای توسعه پایدار، مجله پژوهش و برنامه ریزی روستایی، شماره ۲، صص ۱-۲۷
- جوان، ج و سقایی، م (۱۳۸۳) نقش گردشگری روستایی در توسعه منطقه ای با تأکید بر مدیریت روستایی. مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، ش ۲؛ صص ۱۲۴-۱۰۹
- حاجی نژاد، ع، رحیمی، د و نقی زاده، ز (۱۳۹۲). تدوین برنامه استراتژیک توسعه گردشگری در مناطق نمونه گردشگری روستایی، مطالعه موردی: روستای نمونه گردشگری هجیج در شهرستان پاوه. فصلنامه آمایش سرزمین، دوره پنجم، شماره اول، صص ۷۸-۵۱
- رکن الدین افتخاری، ع و قادری، ا (۱۳۸۱)، نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی، مجله مدرس (علوم انسانی)، دوره ششم، شماره ۲، صص ۲۳-۴۰
- رکن الدین افتخاری، ع و مهدوی، د (۱۳۸۵)، راهکارهای توسعه گردشگری روستایی با استفاده از مدل SWOT: دهستان لواسان کوچک، مجله مدرس (علوم انسانی)، دوره ۱۰، شماره ۲، صص ۱-۳۰
- سجاسی قیداری، ح؛ صادقلو، ط و پالوج، م (۱۳۹۲). اولویت بندی راهبرد های توسعه معیشت پایدار روستایی با مدل ترکیبی سوات تاپسیس فازی (مطالعه موردی: شهرستان خدابنده). فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۶، شماره ۲، صص ۸۵-۱۱۰
- شارپلی، ر، ج. (۱۳۸۰)، گردشگری روستایی، ترجمه رحمت الله منشی زاده و فاطمه نصیری، تهران: نشر منشی
- شمس الدینی، ع. (۱۳۸۹) گردشگری روستایی: راهکاری سازنده برای توسعه روستایی (نمونه موردی: روستای فهلین) (مجله مسکن و محیط روستا) شماره ۱۳۱. صص: ۹۵-۱۰۷
- غفاری، س، ترکی هرچکانی، م (۱۳۸۸)، نقش گردشگری در توسعه اجتماعی اقتصادی مناطق روستایی استان چهارمحال و بختیاری: مطالعه موردی بخش سامان، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۲، شماره ۲، صص ۱۱۳-۱۲۶
- فرانسوا ولا، یونل بیچریل، (۱۳۸۴) گردشگری بین المللی، ترجمه محمد مهدی کتابچی، محمد ابراهیم گوهریان، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر،
- قربانی، ر؛ زادولی، ف و زادولی خواجه، ش. (۱۳۹۳) ارزیابی اثرات منفی توسعه گردشگری بر روستاهای جاذب گردشگر (نمونه موردی: روستای کندوان- شهرستان اسکو) فصلنامه برنامه ریزی منطقه‌ای، سال چهارم، شماره ۱۵، صص ۱۰۳-۱۱۸
- مطیعی لنگرودی، س، ح و ایمانی، ب (۱۳۸۵) نقش گردشگری در اقتصاد روستایی ایران، مجله علوم جغرافیایی، شماره ۳، صص ۷-۲۹
- معصومی، م (۱۳۸۵). ماهیت گردشگری. تهران: نشر پیک کوثر

- Ashley, C. (۲۰۰۰). The Impacts of Tourism on Rural Livelihoods: Namibia's Experience. Working Paper ۱۲۸, Overseas Development Institute, ۳۱ pages, http://www.odi.org.uk/publications/working_papers/wp128.pdf
- Ashley, C., D. Roe and H. Goodwin. (۲۰۰۱) *Prepoor tourism strategies: Making tourism work for the poor*. A Review of Experience. Nottingham: The Russell Press
- Bebbington, A., (۱۹۹۹). Capitals and capabilities: A framework for analyzing peasant viability, rural livelihoods and poverty. *Journal World Development*, ۲۷(۱۲), ۲۰۲۱-۲۰۴۴
- Chambers, R. and Conway, G. R. (۱۹۹۲) *Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the ۲۱st Century*, Institute of Development Studies (IDS), University of Sussex Brighton
- CHF, ۲۰۰۵, Sustainable Livelihoods Approach Guidelines, Partners in Rural Development, Chapel, Ottawa, Canada
- DFID, (۱۹۹۹). *Sustainable livelihoods guidance sheets*. London, UK: DFID
- Ellis, F. (۲۰۰۰). The determinants of rural livelihood diversification in developing countries. *Journal of Agricultural Economics*, ۵۱(۲): ۲۸۹-۳۰۲
- Gunn (۲۰۰۲): *Tourism Planning & Development : To consider Tourism Plan Making*, APA Proceeding.p. ۱۵
- Kim, H. J., Chen, M. H., and Soo Cheong, S. J. (۲۰۰۶) Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan. *Tourism Management* (۲۷), ۹۲۵-۹۳۳ Retrieved from <http://www.elsevier.com/locate/tourman>



- Krantz, L. (۲۰۰۱). *The Sustainable Livelihood Approach to Poverty Reduction*, Swedish International Development Cooperation Agency.
- Mason, P., (۲۰۰۳). *Tourism Impacts, Planning and Management*, Butterworth Heinman
- Scoones. (۱۹۹۸). Sustainable rural livelihoods: A framework for analysis. Institute of Development. Working paper ۷۲ - ۱۱۲, UK.
- Serrat, O., ۲۰۰۸, *The Sustainable Livelihoods Approach*, Manila: ADB.
- Sharpley, R. (۲۰۰۲). Rural tourism and the challenge of tourism diversification. *Tourism Management*, ۲۳:۲۳۳-۲۴۴.
- Sharpley, R. (۱۹۹۶) *Tourism and Leisure in the Countryside*. ۲nd edition Huntingdon: Elm Publications
- Shen, F., ۲۰۰۹, *Tourism and Sustainable Livelihoods Approach: Application within the Chinese context*, Ph.D. thesis, Lincoln university.
- Shen, F.; Hughey, K. & Simmons, D. ۲۰۰۸. Connecting the sustainable livelihoods approach and tourism: a review of the literature. *Journal of Hospitality and Tourism management*, ۱۵(۲), ۱۹-۳۱
- Tao, T. C. H., & Wall, G. (۲۰۰۹). Tourism as a sustainable livelihood strategy. *Tourism Management*, ۳۰(۱), ۹۰-۹۸
- Wilson, Suzanne; Pesenmaier, R, Daniel; Pesenmaier, Julie and Van, Es.C. John; (۲۰۰۱) Factor for success in rural tourism development; *Journal of Travel Research*, Vol. ۴۰، ۱۲۲-۱۳۸
- World Bank (۲۰۰۹). *World development indicators ۲۰۰۹*, world bank, Washington, DC
- World Bank, ۲۰۰۸, *World Development Report ۲۰۰۸: Agriculture for Development*. Washington, DC: World Bank